

Piotr Zambrzycki

Opis pracy doktorskiej

Temat pracy doktorskiej:

Prowincjonalny warsztat kamieniarski okresu rzymskiego, miasta Antiphrae/Leukaspis w Egipcie i Novae Bulgaria - cechy wspólne i różnice

Promotor: prof. dr hab. Janusz Smaza

Tematem dysertacji jest rozpoznanie antycznych technik kamieniarskich na przykładzie dwóch prowincjonalnych założeń urbanistycznych okresu rzymskiego: miast Antiphrae/Leukaspis, obecnie Marina el – Alamein w Egipcie i Novae w Bułgarii. Omawiane stanowiska archeologiczne mają wspólne cechy, a ich szczególny rozwój przypada na okres I-III wieku n.e. Odmiennie położone lokalizacyjnie charakteryzują się indywidualnymi właściwościami związanymi z oddziaływaniem odrębnych kultur.

Pierwsze z omawianych miast Antiphrae/Leukaspis położone jest na wybrzeżu Morza Śródziemnego w odległości 100 km na zachód od Aleksandrii. Jego historia zaczyna się na początku II wieku p.n.e., kiedy to Egipcem rządziła dynastia Ptolemeuszy. Udokumentowana ciągłość funkcjonowania kończy się w V-VI wieku n.e. Z odnalezionych śladów wynika, że było kilkakrotnie niszczone przez trzęsienia ziemi i pożary. W efekcie tych zdarzeń zostaje ono ostatecznie porzucone przez mieszkańców. Obecny teren stanowiska archeologicznego rozciąga się na przestrzeni 55 ha. Tworzy działkę o długości 1 km i szerokości 550 m. Od strony południowej zabudowań biegnie pasmo wyniesień o podłożu skalnym. Antyczne miasto Antiphrae/Leukaspis posiadało zorganizowany układ urbanistyczny. W części centralnej zlokalizowana była Agora (Forum) z okazałymi budynkami użyteczności publicznej. Wśród nich wyróżnia się Bazylika rzymska oraz termy. Od placu centralnego

odchodziły szerokie ulice, biegnące na osi wschód – zachód i północ południe. Po stronie północnej prowadziły one do zabudowań portowych i naturalnej zatoki. Dalej od placu centralnego zlokalizowana była zabudowa w postaci kwartałów mieszkalnych. Domy budowano początkowo na modłę grecką. Z czasem ugruntował się nowy typ w postaci budownictwa rzymskiego. Były to rozległe struktury, a ich rozmiary zależały od zamożności właściciela. Zazwyczaj każdy dom posiadał duży dziedziniec atrium z perystylem lub portykiem z dostawioną do niego częścią mieszkalną. Kolumnady wzorowane były na porządkach pseudo-jońskim, korynckim, pseudo-korynckim i nabatejskim. Do dużych rezydencji tworząc sieć zaułków dostawione były mniejsze domy mieszkalne. Na obrzeżach miasta znajdowały się podziemne cysterny publiczne stanowiące rezerwuar wody dla mieszkańców. Na południowym skraju miasta i częściowo południowo-zachodnim zlokalizowana jest rozległa nekropola. Można tu spotkać grobowce kilku typów, od dwu pochówkowych do rozległych grobowców rodowych. Najbardziej okazałe posiadają niezwykłą formę, zarówno w części podziemnej (hypogeum), jak i architektonicznej nadbudowy. W centralnej części nekropoli znajduje się zespół grobowców filarowych z okresu ptolemejskiego. Wokół zlokalizowane są rzymskie z hypogeum. Część tych ostatnich, sądząc po zachowanych ruinach miała kiedyś formę okazałych mauzoleów.

Drugim obiektem studiów związanych z niniejszą dysertacją są pozostałości zabudowań obozu wojskowego I Legionu Italskiego i miasta wczesno-bizantyńskiego w Novae w Bułgarii. W zachowanych reliktach architektury, a także detalu odnaleziono liczne ślady precyzyjnej obróbki kamienia. Zakres badań terenowych obejmował różne typy obiektów tj. bloki tworzące ściany, detal architektoniczny oraz napisy kute w kamieniu. Początki Novae przypadają na 45 rok n.e. Wiąże się one z założeniem drewnianego obozu wojskowego. Już w latach 69-96 n.e., rozpoczyna się jego rozbudowa. Od tego roku w Novae stacjonował I Legion Italski (łac.

Legio I Italica), utworzony przez cesarza Nerona. Z czasem powstają budowle kamienne: komendantura, łaźnie i mury obronne. W pierwszej połowie II wieku n.e., za panowania cesarza Trajana zostaje zbudowany szpital legionowy oraz zespół łaźni legionowych. Pierwsze poważne zniszczenia zabudowaniom przynosi najazd Gotów, który miał miejsce w latach 250-251 n.e. Po nim na przełomie III i IV następuje dalsza rozbudowa. Okresem granicznym jest rok 316 i 317, kiedy to niepokoje wewnętrzne w samym Novae przyczyniają się do zmiany charakteru miasta z wojskowego na cywilny. Po tym czasie w końcu IV wieku następują kolejno najazdy Gotów i Wizygotów. Od 430 roku Novae staje się siedzibą biskupstwa. Dalsze inwestycje urbanistyczne są ściśle związane z tą funkcją. Powstaje Bazylika wielka i obszerna rezydencja z własnymi termami. Nie jest to koniec burzliwych losów tego miasta. W okresie 441-447r. następuje najazd Hunów. W latach 476, 486-488 miasto jest siedzibą gockiego króla Teodoryka. Pod koniec VI wieku teren zajmują kolejno Awarowie i Słowianie. Koniec miasta przypada na lata 610-620 n.e.

Obóz Novae stanowił typowe założenie obronne, utworzone na planie prostokąta, szerszym bokiem przyległego do brzegu Dunaju. Wymiary obozu to około 400 x 500 m. Wybór miejsca z całą pewnością podyktowało jego dogodnie militarnie położenie na północnej granicy prowincji „Mezja dolna”. Z wysokiego na 15 metrów klifu można było kontrolować rozległy teren. Zwłaszcza, że po drugiej stronie rzeki rozciągało się wrogie Rzymowi państwo Dacji. Było to również skrzyżowanie szlaku komunikacyjnego na trasie z Barbaricum, na południe do Tracji i Bizancjum. Wyjątkowość istniejącego w Novae zespołu biskupiego przejawia się w niezwykle różnorodnym programie architektonicznym, jaki został w nim zrealizowany. Kwartał mieszkalny zajmował przestrzeń o wymiarach 81 x 81 m. Ostateczne zniszczenie zabudowy w tym rejonie nastąpiło w VI wieku n.e. na skutek trzęsienia ziemi.

Podstawowym założeniem w dysertacji jest rozpoznanie antycznych technik i narzędzi kamieniarskich, stosowanych

na terenie obu stanowisk archeologicznych. Przy tym działaniu założono stworzenie katalogu narzędzi oraz poznanie zjawiska lokalnej ciągłości aktywności warsztatowej. Ważnym zagadnieniem było także prześledzenie zmian ewolucyjnych zachodzących na przestrzeni badanego okresu. Odrębną kwestią było odnalezienie podobieństw i różnic stylistycznych, a także technologicznych obu stanowisk, będących pod wpływem oddziaływania Imperium Rzymskiego.

Praca złożona jest z siedmiu rozdziałów poruszających zagadnienia historyczne i materiałoznawcze. Dwa pierwsze traktują o historii miasta Antiphrae/Leukaspis, jego układu urbanistycznego, typów budowli, konstrukcji murów i dekoracji architektonicznych. Rozdział trzeci dotyczy tła historycznego oraz zagadnień związanych z rolą rzemiosła jako elementu kształtowania cywilizacji antycznej. W nim również zawarto obowiązujące nazewnictwo i typologię narzędzi kamieniarskich stosowanych w I, II, i III wieku n.e. w prowincjach Imperium Rzymskiego. W rozdziale zamieszczony jest też wykaz narzędzi greckich, rzymskich oraz terminologia używana w Polsce. Istotnym uzupełnieniem jest zestawienie miar stosowanych w starożytnym Egipcie, Grecji i Rzymie, ułatwiające klasyfikację i poznanie mechanizmów związanych z wytwarzaniem narzędzi kamieniarskich. Rozdział czwarty obejmuje przykłady i wnioski płynące z terenowych badań traseologicznych w Marina el-Alamein (dawnym Antiphrae/Leukaspis). Ważnym punktem jest szczegółowy wykaz narzędzi oraz statystyczne analizy ułatwiające postawienie ogólnych wniosków. W kolejnym V rozdziale, znajduje się opracowanie technik jakimi posługiwały się warsztaty kamieniarskie działające na terenie miasta. Rozdział VI traktuje o stanowisku archeologicznym w Novae, przywołanym jako punkt odniesienia do badań w Egipcie. W nim zawarta jest ogólna charakterystyka budowli i dekoracji, a także podsumowanie wyników terenowych badań traseologicznych. W rozdziale siódmym ujęto zestawienia porównawcze obu miejsc, ze szczególnym uwzględnieniem ich podobieństw oraz różnic natury

technicznej a także stylistycznych. Na końcu zawarto wnioski określające ogólne zjawiska kształtujące normy funkcjonowania warsztatów kamieniarskich obu miejsc.

W przyjętej metodyce zaplanowano, aby kolejne etapy pracy wynikały z przeprowadzonych terenowych analiz materiałoznawczych i testów wykonanych przy użyciu współczesnych kopii antycznych narzędzi. Wyniki badań terenowych i analiz materiałoznawczych zostały zamieszczone w części II *Załączniki*. Prowadzą one do odtworzenia wiedzy o dawnych technologiach.

W toku prowadzonych studiów potwierdzono tożsamość znacznej części stosowanych rozwiązań technicznych, połączonych z profesjonalnym rzemiosłem. Potwierdzono również tę tezę w zestawieniu typologicznym samych narzędzi kamieniarskich. Analizy statystyczne ujawniły fakt dysproporcji w stosowaniu niektórych narzędzi (np. dłut zębatach i ciosaków). Bezspornie natomiast potwierdzono tezę o kluczowym wpływie, jaki na warsztaty kamieniarskie Egiptu oraz prowincji Mezji Dolnej, wywarła kultura helleńska. Dowodem są przeprowadzone dogłębne analizy w postaci odrębnych dla każdego stanowiska sesji terenowych badań traseologicznych. Niniejsze opracowanie może stanowić istotne źródło wiedzy komplementarnej, traktując o mało dotychczas znanych aspektach życia w obszarze aktywności rzemiosła kamieniarskiego czasów antycznych.

Słowa kluczowe: *Egipt, Marina el-Alamein, Bułgaria, Novae, traseologia, techniki kamieniarskie.*

A provincial stonemason's workshop of the Roman period from the cities of Antiphrae / Leukaspis in Egypt and Novae Bulgaria.

Similarities and differences

The dissertation deals with assessment of the technical aspect of craftsmanship in the ancient period. This extensive topic has been narrowed down to the activity of provincial stonework workshops in the Greco-Roman and Roman periods, covering the area of two archaeological sites. The first is in Marina el-Alamein and it is the former municipality of Antiphrae or Leukaspis in Egypt, the second is in Novae in Bulgaria. In Egypt, we are dealing with an urban layout, while in Bulgaria with the remains of the 1st Italian Legion camp and early Byzantine town.

The endeavour combines historical, iconographic and material science research. The emphasis is largely laid on field research, including traceological analyses, which resulted in creating a catalogue prepared according to the following criteria: technology, typology and dating. The conclusions were also supported by the results of laboratory analyses. Comparative tests of the use of stone tools – performed by the author as a basis for recreating forgotten stonemasonry techniques – have provided a source of valuable information as well.

An equally valuable result of the dissertation is the registration and cataloguing of hundreds of traceological records collected in the ruins of both urban complexes (174 Marina el - Alamein and 118 Novae). The first site was covered by comprehensive studies, while the second one provided a reference point for comparative analyses.

The study presents the history of both sites. Their urban structure and decorations in the form of sculptures, architectural details and carved inscriptions have been analysed as well. The collected illustrative material was discussed, while the tools were

identified according to their functions and places. Part of the task was to recognize the origin and the phenomenon of evolutionary changes in technical solutions, as well as the stone tools used.

The conclusions confirmed the thesis about the technological continuity of local workshops, in their hundreds of years of operation. Universal trends in technical solutions and their evolution were also recognized. Evidence obtained through research confirmed the thesis of technological continuity among Roman regions included in the study. A period of brilliant craftsmanship was marked in the period between the 1st and 3rd centuries AD. Undeniable arguments were obtained about the key influence of Hellenic culture on the provincial cities of Egypt and the Roman Empire. At the same time it was possible to identify areas of characteristic traits of local crafts for both urban regions included in the study.

Keywords: *Egypt, Marina el-Alamein, Bulgaria, Novae, traceology, architecture, stonework techniques*

Prowincjonalny warsztat kamieniarski okresu rzymskiego,
miasta Antiphrae/Leukaspis w Egipcie i Novae Bułgaria,
cechy wspólne i różnice

Streszczenie

Niniejsza dysertacja jest związana z oceną technicznego aspektu działalności rzemiosła okresu antycznego. Obszerny temat został w niej zawężony do przejawów aktywności twórczej prowincjonalnych warsztatów kamieniarskich w okresie grecko-rzymskim i rzymskim, obejmując teren dwóch stanowisk archeologicznych. Pierwsze znajduje się w Marina el-Alamein i jest nim dawne Antiphrae lub Leukaspis w Egipcie, drugie to Novae w Bułgarii. W Egipcie mamy do czynienia z założeniem miejskim, natomiast w Bułgarii są to pozostałości zabudowań obozu Legionu I Italskiego oraz wczesno-bizantyńskiego miasta.

Zadanie łączy w sobie przeprowadzenie studiów natury historycznej, ikonograficznej oraz materiałoznawczej. Szczególne miejsce zajmują w nim badania terenowe obejmujące analizy traseologiczne. Ich wynikiem jest katalog opracowany według następujących kryteriów: technologii, typologii i datowań. Wnioski poparto również wynikami analiz laboratoryjnych. Cenne źródło informacji stanowią testy porównawcze użycia narzędzi kamieniarskich, wykonane przez autora jako podstawa odtworzenia zapomnianych technik. Odrębną wartością pracy jest zarejestrowanie i skatalogowanie setek rekordów traseologicznych, zebranych na terenie ruin obu założeń urbanistycznych (w ilości 174 Marina el - Alamein i 118 Novae). Przy czym pierwsze stanowisko objęły kompleksowe badania, a drugie zasadniczo stanowiło punkt odniesienia dla analiz porównawczych.

W opracowaniu przedstawiono historię obu stanowisk. Przeanalizowano ich strukturę urbanistyczną oraz dekoracje w postaci rzeźby, detalu architektonicznego i inskrypcji wykutych w kamieniu. Omówiono zebrany materiał ilustracyjny, a także przyporządkowano narzędzia do ich funkcji i miejsca. Częścią zadania było poznanie rodowodu i zjawiska zmian ewolucyjnych rozwiązań technicznych jak również stosowanych narzędzi kamieniarskich.

We wnioskach uzyskano potwierdzenie tezy o ciągłości technologicznej lokalnych warsztatów w ich kilkusetletnim funkcjonowaniu. Rozpoznano również uniwersalne tendencje w kwestii rozwiązań technicznych oraz zjawisko ich ewolucji. W dysertacji uzyskano dowodowe potwierdzenie tezy o występującym zjawisku spójności technologicznej w obszarze badanych regionów Imperium Rzymskiego. Szczególny okres świetności rzemiosła zaznaczył się w przedziale czasowym pomiędzy I i III wiekiem n.e. Uzyskano bezsprzeczne argumenty o kluczowym wpływie kultury helleńskiej na prowincjonalne miasta Egiptu i Imperium rzymskiego. Jednocześnie udało się wskazać strefy indywidualnych cech lokalnego rzemiosła dla obu objętych studiami założeń urbanistycznych.

Słowa kluczowe: *Egipt, Marina el-Alamein, Bułgaria, Novae, traseologia, architektura, techniki kamieniarskie*

